

1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri

Önder Kocatürk*

Abstract

The Activities of the British in Some Parts of Arabia in 1913-1914

This article aims to shed light on the contacts of the British with the Arab tribal leaders as well as their various activities that caused problems with the Ottoman Government in different parts of Arabia before the First World War in the period 1913-1914. The original documents in the Ottoman Archives were predominantly used for the writing of this article.

Özet

Bu makale Birinci Dünya Savaşı öncesinde, 1913-1914 yılları arası dönemde İngilizlerin Arabistan'ın muhtelif bölgelerinde yerel Arap aşiret liderleriyle temaslarına ve Osmanlı Hükümeti ile sorunlara neden olan çeşitli faaliyetlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Makalede ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler kullanılmıştır.

İngiltere'nin Aden Valisi'nin Faaliyetleri

1913 yılı içinde Yemen'de İngiliz egemenliğinde olan Aden'in Valisi dikkat çekici davranışlar içindeydi. İngiliz Vali, Yemen'de Osmanlı hakimiyetinin tamamen yok edilmesi için yerel Arap şeyhlerini elde etmeye çalışmaktaydı. Sana'da 14. Kolordu Kumandanlığı Vekaleti'nden Erkan-ı Harbiye'ye gönderilen 3 Mart 1913 tarihli telgraf şöyleydi:

*"Aden Hükümeti'nin Lahic Emiri'ne verdiği bir emre itaat etmemesi üzerine Hintli ve İngiliz askerlerinden oluşan üç yüz neferlik bir müfrezenin Lahic'e gelip İngiliz bayrağını dikerek oralarının genel olarak İngiltere devletine ait olduğunu bildiren bir senet alıp Aden'e döndüğünün Kataba Müfrezesi Kumandanı'nın haberine atfen Taiz'den bildirildiğini arz ederim."*¹

Harbiye Nezareti daha sonra bu telgrafı 8 Mart 1913 tarihinde Sadarete iletmiştir.²

Ancak Yemen Vilayeti, 15 Mart 1913 tarihli telgrafla Dahiliye Nezareti'ne bu haberin doğru olmadığını, yalnız Aden Valisi'nin bir müfrezesi ile Lahic'e gelip iki gün kaldıktan sonra gittiğini, Lahic ve Haşib? حواشب emirlerinin şu anda Aden'de bulduklarını Taiz Mutasarrıflığı'ndan gelen bilgiye dayanarak bildirdi. Aden Valisi'nin nedeni belirsiz bir şekilde Mart'ın üçünde (Miladi 16 Mart) bu emirlerle beraber bir kuvveti yanında bulundurarak sınıra gideceği de

* İstanbul Üniversitesi

haber alınmıştı. Yemen Vilayeti bunun üzerine İngilizlerin hareketlerini yakından araştırması ve izlemesi için Lahic'te özel bir adam bulundurulmasını, sezdirmeyecek surette vasıtalar kullanılmasını ve yapılan araştırmaların peyderpey kendisine bildirilmesini Taiz Mutasarrıflığı'ndan istemişti.³

Harbiye Nezareti'nin yazısı üzerine mesele 18 Mart 1913 tarihinde Meclis-i Vükela'da da görüşülmüştür. Yemen ile Aden arasındaki sınır hakkında gerekli incelemelerin yapılarak, ihtilafı taraf olduğu takdirde Bab-ı Ali'ye hızla bildirilmesinin Harbiye Nezareti'nden istenmesine karar verildi.⁴ Harbiye Nezareti'de konuyu 14. Kolordu Kumandanı Vekili Hüseyin Paşa'ya bildirdi ve bilgi istedi. Hüseyin Paşa'dan 5 Nisan 1913 tarihinde gelen cevapta, vaktiyle sınır belirlenmesi sırasında tarafların komiserlerince kime ait olduğu hususunda bir karar verilemeyen Reda (Rida) kazasına bağlı bazı yerlerin İngiltere'nin iddiası üzerine ihtilafı kaldığı belirtildi. Bunun dışında mevcut durumda iki taraf arasında ihtilafı bir mesele olmadığı ve eski durumun korunduğu bildirildi.⁵ Harbiye Nezareti 14. Kolordu Kumandanı'ndan aldığı bu telgrafi 9 Nisan 1913 tarihinde cevaben Sadarete iletti.⁶

Dahiliye Nazırı Adil Bey, 20 Nisan 1913 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda bölgedeki son gelişmeleri aktarmıştır. Taiz Mutasarrıflığı'nın bildirdiğine göre Aden Valisi, refakatinde epeyce askerle beraber Kamaara kazası sınırına gelerek bazı hudut meselelerini halletmek için Kaza Kaymakamı Hamid Nasır Paşa'yı nezdine çağırmişti. Ayrıca eğer kaymakam gelmezse kendisinin Kamaara'ya geleceğini bildirmişti. Bunun üzerine Yemen Vilayeti devreye girdi. Kaymakam'dan sınır meselelerinin devletler arasında çözülecek konulardan olduğu, bu hususa karışmayacağı ve halkın bedevilik (göçebelik) durumundan bahsederek Kamaara'ya gelme zahmetinde bulunmaması şeklinde Aden Valisi'ne özür beyan etmesini istedi. Vilayet ayrıca Taiz Mutasarrıflığı'ndan önlemler almasını ve kendisine bilgi vermesini talep etti. Orduya da durumu haber verdi.⁷

Bundan sonra teftiş için sınıra gelen Aden Vali Muavini'nin eşiyile beraber 23 Nisan 1913 tarihinde Aden'e döndüğü haber alınmıştı.⁸ Aden Valisi ise 29 Nisan'da refakatinde Lahic Emiri Ahmed Fazl, Genel Askeri Kumandanı Bay Ward? وارد , Hint askerleri kumandanı Waren? وارن , Lahicli Seyyid Ulvi, tercümanları Ali Cafer ve birkaç subay ile beraber vapurla Muha'ya gelip Osmanlı Hükümet binasını ziyaret etti. Vali şehrin fotoğrafını çektikten sonra vapura döndü.⁹

Bağdat İngiliz Konsolosu'nun Faaliyetleri

Bir müddetten beri izinli olarak Hindistan'da bulunan İngiltere Bağdat Başkonsolosu John Gordon Lorimer'in Basra'ya geldikten sonra konsolosluk vapuruyla Bağdat'a dönerken yolculuk esnasında yaptığı ziyaret ve davranışlar Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekmiştir.¹⁰ Basra Vilayeti'nin 24 Mart 1913 tarihli telgrafla bildirdiğine göre Lorimer, Amara Sancağı, Şatra ile Ali Garbi kazalarının merkezlerine ve av bahanesiyle birçok yerlere uğramıştı. Arap

aşiretlerinin durumu ile mevcut askeri kuvvetler hakkında ona buna sorular sormuştu.¹¹

Bağdat 13. Kolordu Kumandanı Şükrü Paşa 29 Mart 1913 tarihli telgrafında Lorimer'in faaliyetlerine ilişkin daha detaylı bilgiler verdi. İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosu bir buçuk ay önce (Şubat ortası) Basra'ya gelmiş, konsolosluk vapurunu Basra'ya aldirarak binmiş ve Bağdat'a hareket etmişti. Dönüş yolunda Amara'da bir gün kalmıştı. Amara'dan hareketle Kumeyt nahiyesine gelmiş ve burada mültezim Necm al Abdullah'ın evine gitmişti. Daha sonra tahsilat için orada bulunan 111. Alay 10. Tabur çadırlarına gelmiş ve tabur kumandanıyla beraber nahiy müdürünü ziyaret etmişti. Sohbet esnasında Kumeyt ve Amara'daki askerin mevcudunu, Müslim ve gayri Müslim efradın miktarını ve Ali Garbi'deki süvari müfrezesini, aşiretlerin Osmanlı Hükümeti'ne karşı vaziyet ve düşüncelerini, Beni Lam reisinin nerelerde bulunduğunu ve hükümete karşı olan itaat derecesini, kendisine başka şeyhler gibi mukata'a verilip verilmediğini, Kumeyt'ten Necef'e ve Kerbela'ya doğru yol olup olmadığını sormuştu. Lorimer bu bölgede çok seyahat ettiğini belirttikten sonra, 93 Harbi'nde¹² buradan savaşa katılm olmuşken Birinci Balkan Savaşı'na neden katılm olmadığını da öğrenmek istemişti. Şükrü Paşa, İngiliz Konsolos'un sorularına gereken ve uygun yanıtlarla karşılık verildiğini Harbiye Nezareti'ne bildirdi. Lorimer daha sonra başka bir mültezimin çadırına uğrayıp avcılıktan bahsetmişti.¹³

Bağdat Vilayeti'nin 31 Mart 1913 tarihli telgrafla bildirdiğine göre Lorimer'in içinde olduğu konsolosluk gemisi birçok yerde durmuştu ve kendisi de dışarı çıkarak dolaşmıştı. Özellikle Kutulamare kazasına bağlı ve Dicle sahilinde bulunan Şeyh Said karyesine de uğramış ve burada Muntanem? منطانم aşireti şeyhini çağırarak Müntefik ve Amara aşiretleriyle arasının açık olup olmadığına dair sorular sormuştu.¹⁴

Bağdat İngiltere Başkonsolosu Lorimer, Hindistan'dan Basra'ya Şubat ortasında varmasına rağmen, 14 Mart 1329 (27 Mart 1913) akşamı Bağdat'a gelmişti. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra 5 Nisan 1913 tarihinde ise İngiltere Bender Büşir Konsolosu'nun İbnüssuud'la görüşmek üzere maiyetinde Araplardan on asker ve elli deve ile Kuveyt'ten Necd'e doğru hareket ettiği haberi alınmıştı.¹⁵

Lorimer'in ziyaretleri esnasında Arap şeyhleriyle yaptığı görüşmelerin küçük boyutlu yansımaları 1913 Nisan ayı başında ortaya çıkmıştır. Londra'da bulunan İbrahim Hakkı Paşa¹⁶ Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 4 Nisan 1913 tarihli yazıda, geçen günkü toplantılarında Müsteşar Sir Louis Mallet'in kendisine söylediklerini bildirmiştir. Mallet, İngiltere'nin Bağdat Konsolosu'ndan aldıkları bilgiye göre bazı aşar mültezim ve mukataacılarının iltizam ve mukataaların eskiden olduğu gibi 10-15 sene müddetle üzerlerinde bırakılması için İngiltere devletinin aracılığını talep etmek üzere konsolosluğa başvurduklarını belirtmişti. Buna karşılık Bağdat İngiliz Konsolosu bu işlerin devletin içişlerinden olduğunu, kendisinin aracılığa hak ve yetkisi olmadığı cevabını vermişti. Ancak Müsteşar Louis Mallet, başvuran adamların nüfuzlu kimseler olduğunu, hoşnut edilmedikleri

takdirde şahsi menfaatleri sebebiyle asayişin bozulmasına yol açacak yersiz eylemlere girişebileceklerinden korkulduğunu Hakkı Paşa'ya söylemişti. Mallet'in bu sözlerini ileten Hakkı Paşa, konuyla ilgili Hariciye Nezareti'ne şu yorumda bulunmuştur:

“İfade tarzına göre başvuran kimselerin eskiden beri düşük bedel ile mukataaları toplayanlardan olması gerekir. Bunların şahsi menfaatle uygunsuz durumlara girişmeleri şaşırtıcı olmayacaktır. Mevcut durum o tarafların yönetimince ve özellikle mali idaresince temel ıslahat girişimlerine müsaait olmadığı için, o taraflarda mesele yaratacak bir şey yapılmamasının yerinde olacağı arz olunur.”¹⁷

Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Hakkı Paşa'nın bu yazısını 10 Nisan 1913 tarihinde Sadarete bildirdi.¹⁸ Sadarete yerinden sorulması için aynı gün konuyu Dahiliye Nezareti'ne ilettili. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti meseleyi Bağdat Vilayeti'nden sordu. Bağdat Vilayeti'nden gelen cevapta, vilayet içinde aşar mültezim ve mukataacılarından 10-15 sene müddetle vergi toplamaya talep olmadığı belirtildi. Sadece Emlak-ı Müdevvere'ye¹⁹ ait ve Bağdat civarında bulunan arazinin biri altı bin, diğeri üç bin dönüm kadar cüzi bir kısmı on sene müddetle eşraftan iki kişi tarafından istenmiş ve işlemleri tamamlanarak kendilerine verilmişti. Bağdat İngiltere Konsolosu, geçenlerde Hindistan'dan dönerken İngiliz Konsolosluğu'na mahsus vapuru yolda durdurarak Amara'daki aşiret reisleri ile görüşmeye ve ağızlarından bazı sözler kapmaya çalışmıştı. Mukataa sahiplerinden bir kısmının konsolosun soru ve merakına cevap olarak dertleşme tarzında söyledikleri sözleri, konsolosun mercine o şekilde bildirmiş olması akla gelmekteydi. *“Aksi takdirde dini sağlamlığı ve hükümete güçlü bağlılığı meşhur olan Irak halkından doğrudan doğruya konsolosa başvurup aracılık talebinde bulunacak bir kimse düşünilemediği”* vurgulandı.

Dahiliye Nazırı Adil Bey, Bağdat Vilayeti'nden gelen bu açıklamayı Sadarete naklettikten sonra, Amara'daki bir takım mukataa mültezimlerinin diğeriyle aralarındaki ihtilaftan dolayı bazı başvuru ve isteklerin olduğunu, bu konuda hem Hazine'nin hem de bunların haklarını korumak amacıyla gereken işlemlerin yapılması için Basra Vilayeti ve Maliye Nezareti'ne yazıldığını belirtti.²⁰ Sadaret, Dahiliye Nezareti'nden gelen bu yazıyı Londra'da bulunan Hakkı Paşa'ya iletilmek üzere Hariciye Nezareti'ne 17 Nisan 1913 tarihinde bildirdi.²¹

Bağdat İngiliz Konsolosluğu'na ilişkin ilginç bir gelişmede 16 Ekim 1914 tarihinde yaşanmıştır. İngiltere'nin Hindistan Hükümeti tarafından Simla'dan Bağdat İngiliz Konsolosluğu'na çekilen bir telgraf Osmanlı askeri makamları tarafından ele geçirilmişti. Telgrafta Bağdat İngiliz Konsolosluğu'ndan Osmanlı topraklarında yaşayan Necd eşrafından Mevlevi Said Nazir Hüseyin oğlu Said Muhammed Nusayr'ın durumu hakkında delege Lucknois'e bilgi verilmesi istenmekteydi. Ayrıca adı geçen delegenin göstereceği şekilde ödemelerde bulunulması talep ediliyordu. Bu ödemeler konsolosluk hazinesinden yapılacak, hesapları ve masrafı Hindistan hazinesine geçirilecekti.²² Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti, dikkat çekici bulduğu bu telgrafta ismi geçen Muhammed Nusayr

hakkında gerekli takibatın yapılmasını Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı'na bildirmiş, Dahiliye Nezareti'ni de durumdan haberdar etmiştir.²³

Katar ve Yemen'de Yaşanan Bazı Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nin Katar üzerinde zayıf da olsa devam eden hakimiyeti artık yok olma noktasına gelmişti. İngilizler Katar'ı artık kendi sömürge toprağı gibi görmekte ve buna göre davranmakta tereddüt etmemekteydi. Bir İngiliz savaş gemisi Osmanlı Devleti'nin bir kazası olan Katar'a 5 Şubat 1913 tarihinde geldi. Binbaşı rütbesinde olan kumandanıyla, diğer iki kaptan, üç sivil ve beş bahriye askeri hiçbir izin almadan karaya çıktılar. Çarşıdan ihtiyaçlarını aldırdıktan sonra vapura döndüler ve o gece vapur hareket etti. Olayı sadece izlemekle yetinen Katar Nizamiye Kumandanlığı ise durumu Basra Vilayeti'ne bildirdi. İngilizlerin bu kadar rahat davranmasında Şeyh Casim El Sani'nin rolü de büyüktü. Kolordu Komutanlığı Şeyh Casim'in hizmet ve yetki derecesini Basra Vilayeti'nden sormuştu. Basra Vilayeti'nden gelen cevapta Casim'in Katar Kaymakamı ve Katar aşiretlerinin şeyhi ile kapıcıbaşı rütbesine sahip olduğu, kendisiyle iyi münasebet ve muamelede bulunulması gerektiği ifade edilmişti.²⁴

Kısa bir süre sonra Katar'a gene bir İngiliz savaş gemisi gelmiş ve Kaymakam Casim El Sani'nin²⁵ oğlu Abdullah'la görüşmesi için bir İngiliz subay özel bir mektupla gönderilmişti. Daha sonra bu subay Casim El Sani'nin bulunduğu yere giderek kendisiyle görüşmüş ve Casim'in oğullarıyla beraber fotoğraflarını Bender Büşir Konsolosu aracılığıyla aldırılmıştı.²⁶

Diğer taraftan Yemen'de Seyyid İdris'in (El İdrisi)²⁷ Fersan'daki gaz (petrol) madeninin işletilmesi için İngiliz Stern Petrol Şirketi'yle sözleşme imzaladığı anlaşılmıştı. Yemen Vilayeti "vesaitin (araçların) bulunmamasından dolayı" İdris'in engellenmesi mümkün olmadığından, Bab-ı Ali'den gereken tedbirlerin alınmasını ve gözlem için vapurların acilen gönderilmesini 15 Nisan 1913 tarihli telgrafla istedi.²⁸ Yemen Vilayeti'nden gelen bir başka telgrafta, Hamidiye kruvazörünün o sırada Kızıldeniz'de bulunduğu ve orada kalması istenmekte, bu olmazsa İdris ile anlaşma görüşmelerinin yapılması esnasında iyi etkilere yol açması ve vilayet tarafından gözlemlerde bulunulması için barışın ardından birkaç vapurun gönderilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Dahiliye Nezareti durumu ve Yemen Vilayeti'nin bu talebini 19 Nisan'da Sadarete bildirdi.²⁹ Sadaretin cevabı ertesi gün Dahiliye Nezareti'ne ulaştı. Hamidiye kruvazörünün şimdilik Kızıldeniz'de kalacağıının, barıştan sonra o bölgeye birkaç vapur gönderilmesi için gerekli tedbirlere girildiğinin Yemen Vilayeti'ne bildirilmesi istendi.³⁰

Hudeyde'de Açılan Okulun Yarattığı Sorun

Bu mesele Hudeyde Mutasarrıfı'nın Yemen Valisi'ne bildirmesiyle 1914 yılı Ocak ayında ortaya çıkmış ve altı aya yakın bir süre devam etmiştir. Mutasarrıfın bildirdiğine göre, Hudeyde'de okul açmak ve yerli çocuklara yabancı

dil eğitimi vermek üzere geçende İngiltere vatandaşı iki bayan gelmişti. Fransız Konsolosu tarafından açılması düşünülen okul için de yakında iki bayan ve bir bay gelecekti. Okul yapılmak için iki ev kiralanmıştı. Yemen Valisi Nedim Bey, İngilizler ve Fransızların kimsesiz çocukların küçük ve çaresiz olmalarından ve bazı saf kimselerin gafletinden yararlanarak, bu okullar aracılığıyla gelecek umudu olan gençlerin fikirlerini zehirlemeye ve kalplerini kazanmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Neredeyse genel olarak yerel halkın dini sağlamlığı ve İslami duyguları aslında bu gibi kurumlara uygun değildi. Bu nedenle aksi yönde çok fena bir mesele çıkma ihtimali de vardı. Vali Nedim Bey, Dahiliye Nezareti'nden anılan okulların açılmasına izin verilmemesini istedi ve bu yönde cevap beklediğini bildirdi.³¹

Yemen Valisi'nin telgrafı 17 gün gibi uzun bir gecikme ile Dahiliye Nezareti'ne ulaştı. Dahiliye Nezareti telgrafı gereği yapılmak üzere 10 Şubat 1914 tarihinde Hariciye Nezareti'ne iletildi.³² Ancak aradan 15 gün geçmesine rağmen Hariciye Nezareti'nden bir cevap gelmediği anlaşılmaktadır. Nitekim 25 Şubat 1914 tarihinde Yemen Valisi, Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf daha çekti. Hudeyde'ye gelen bayanların bazı çocukları çağırarak kiraladıkları evlerinde özel olarak Arapça-İngilizce öğretimine ve terzilik eğitimine başladıkları mutasarrıflıktan bildirilmişti. Vali ne yapılması gerektiğinin süratle bildirilmesini istedi.³³ Dahiliye Nezareti Yemen Valisi'nin bu ikinci telgrafını da Hariciye Nezareti'ne göndererek ve ilk telgrafı da hatırlatarak acele cevap verilmesini gerektiğini iletildi.³⁴ Ancak Hariciye Nezareti'nden yine cevap gelmeyince Dahiliye Nezareti 9 Mart 1914 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir yazı daha göndererek meseleye ilişkin daha önce göndermiş olduğu yazıları tekrar hatırlattı ve cevabın hızla verilmesini istedi.³⁵

Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne cevap 6 Nisan 1914 tarihli yazıyla gelmiştir. Cevapta Dahiliye Nezareti'nin 10 Şubat 1914 tarihli yazısının ardından Fransa ve İngiltere sefaretlerine sözlü olarak gerekli uyarıların yapıldığı belirtilmekteydi. Ancak Dahiliye Nezareti'nden daha sonra gelen yazıdan Hudeyde'ye gelen kadınların bazı çocukları evlerine getirerek eğitime başladıkları anlaşıldığından, yapılan uyarıların resmi tebligat ve yazı ile de pekiştirilmesi gerekmekteydi. Bununla birlikte her ne kadar Hudeyde şehri mahallelerinde çoğunlukla Müslüman halk yaşasa da, okul açılması düşünülen mahallenin çoğunluk halkının Müslüman olup olmadığının araştırılması, gayri Müslim halkla Fransız ve İngiliz vatandaşlarının sayısının, şehirde şu anda Fransız ve İngiliz okulları mevcut olup olmadığının, mevcutsa bu okullarda eğitim yapan öğrencilerin sayısının bilinmesi gerekliydi. Dolayısıyla bu hususların Yemen Vilayeti'nden sorulması ve Hudeyde'de ihtiyaca yeterli resmi Osmanlı okulları mevcut değilse, kurulması hakkında Maarif Nezareti'ne talimat verilmesi de lazımdı. Diğer taraftan özel de olsa, sürekli niteliğe sahip olmasa da okul açılması ve eğitim verilmesi için devletin kanunlarına ve kararlarına uygun hareket edilmesi zorunluymuştu. Hariciye Nezareti bu zorunluluğun mutasarrıflık tarafından

Hudeyde'deki Fransız ve İngiliz konsoloslarına anlatılmasını ve uzun süre ruhsatsız eğitime devam edilmemesi için girişimde bulunulmasını istedi.³⁶

Bu cevap üzerine hareket geçen Dahiliye Nezareti, ertesi gün (7 Nisan 1914) Maarif Nezareti'ne bir yazı gönderdi. Hudeyde'de yerel ihtiyaca yeterli resmi okul yoksa, bir an önce açılması gerektiği yönünde Hariciye Nezareti'nin isteğini ileterek gereğinin yapılmasını talep etti.³⁷ Aynı gün (7 Nisan) Yemen Vilayeti'ne de bir telgraf çekilerek sefaretler nezdinde girişimde bulunulması için Hariciye Nezareti'nin cevap istediği sorular iletildi. Ayrıca Hariciye Nezareti'nin talebi doğrultusunda özel ve geçici okulların açılması için devletin kanunları ve kararlarına uygun hareket edilmesi gerektiğinin Hudeyde Mutasarrıflığı tarafından Fransız ve İngiliz konsoloslarına anlatılması ve ruhsatsız eğitime izin verilmemesi istendi.³⁸

Bundan sonra yaşanan gelişmeler Yemen Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 30 Mayıs 1914 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Hudeyde'de bulunan İngiliz Viskonsülü (Konsolos Vekili) resmi ruhsat olmaksızın kendi talimatı ve girişimiyle okulu açtırmıştı. Hudeyde Mutasarrıflığı, İngiliz Viskonsülü'nü defalarca uyararak Osmanlı yasalarına uygun hareket etmesi gerektiğini bildirmişse de viskonsül, gelecekte okul hakkı iddiasında bulunmak düşüncesiyle konuşarak vakit geçirmekteydi. Bu durum ilerde kötü bir örnek oluşturacağı gibi, şayet okul güç kullanılarak kapatılacak olursa önemli bir mesele yaratılacağı da anlaşılmıştı. Hudeyde Mutasarrıflığı, Yemen Vilayeti'nden bu konuda hükümetin tebligatına aykırı hareket etmemesi için viskonsüle kendi merciinden gerekli ve acil uyarıların yapılmasını istedi. Yemen Vilayeti'de bu isteği Dahiliye Nezareti'ne aynen ilettili ve gereğinin yapılmasını talep etti.³⁹ Bu şu demek oluyordu: Yerel Osmanlı idarecileri İngiliz Viskonsülü'ne söz geçiremedikleri ve iki devlet arasında kriz yaratacak bir duruma sebebiyet vermekten çekindikleri için İngiliz Sefareti aracılığıyla viskonsüle gerekli uyarının yapılmasını Bab-ı Ali'den istemişlerdi.

Yemen Valisi Nedim Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 5 Haziran 1914 tarihli telgrafta kendisinden istenen bilgileri bildirmişti:

“Hudeyde'de daha önce de arz edildiği gibi bütün halk Müslüman'dır. Ticaretle meşgul Avrupalı birkaç kişiyle Müslüman Hintli elli kişi vardır. İngiltere Konsolosu, mutasarrıfluktan yapılan tebligata İngiliz kadınlarının resmi ruhsat gerektirir şekilde okul açmadıklarını, yalnız özel şekilde başvuran yabancı çocuklarını eğitmekte olduklarını, kapanma sebebini kabul etmeyeceği cevabını vermiştir. Devam eden çocuklardan altısının küçük yaşta Müslüman, beşinin de Rum oldukları ve yetim iki Müslüman çocuğunun Hıristiyan yapılarak Aden'e göndermek istedikleri mutasarrıflığın bildiriminden anlaşılmaktadır. Emrinizin hükümlerinin uygulanması cevaben bildirilmişse de İngiliz Konsolosu'nun eskiden beri bu gibi işlerde hiçbir kanuna tabi olmak istemediği örnekleriyle sabittir. Bu nedenle adı geçenin kararlara uyması hususunda gereğinin yapılması ve halkın

taassubu yüzünden bir fenalık olmasına imkan verilmeme yollarının mümkün olan hızla tamamlanması ve emir buyurulması."⁴⁰

Vali Nedim Bey bu telgrafına ek olarak ertesi gün (6 Haziran 1914) Dahiliye Nezareti'ne şu kısa telgrafi çekmiştir:

*"Hıristiyan yapılacağı Hudeyde Mutasarrıflığı'ndan bildirilen iki çocuk hakkında derinlemesine araştırma gerçekleştirilmesi yerine yazılmıştır. Neticesi arz olunacaktır."*⁴¹

Yemen Valisi adına Kamil Bey tarafından Sana'dan Dahiliye Nezareti'ne çekilen 10 Haziran 1914 tarihli telgrafta ise Hudeyde'deki okula birer ikişer öğretmenlerin geldiği belirtilerek, bu konuda ne yapılması gerektiği hakkında süratle emir verilmesi istenmiştir.⁴²

Dahiliye Nezareti, Yemen Vilayeti'nden aldığı bilgileri Hariciye Nezareti'ne 11 Haziran 1914 tarihinde bildirmiş, önemli ve dikkat çekici bu mesele hakkında gereğinin hızla yapılmasını istemiştir.⁴³ Bundan sonra Yemen Valisi'nin bir telgrafi daha 12 Haziran 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne ulaştı. Okulu kapatması için kendisine tekrar tekrar yapılan başvurulara rağmen İngiliz Konsolosun vakit geçirdiği anlaşıldığından, Vali harekete geçmişti. Hudeyde Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek Osmanlı tebaasından olan çocukların velilerine gerekli talimatların verilmesini, dinlemeyenlerin tutuklanmasını ve çocukların alıkonulmasını istemişti. Ayrıca okula devam eden çocuklardan Abdullah ve Raşid isiminde iki yetimin nereli olduklarının araştırılmasını ve Osmanlı okullarından birine yerleştirilmelerini talep etmişti. Hıristiyan yapılmak istenilen iki çocuğun Somali (Somalili) olduğu ve birinin geçenlerde Aden'e gönderildiği de anlaşılmıştı. Vali eğer bu tedbirler de fayda etmezse, kadınların (öğretmenler kastedilmektedir) Hudeyde'den memleketlerine çıkarılmasından başka çare olmayacağını ifade etmiş ve İngiliz Sefareti aracılığıyla konsolosa kesin tebligatta bulunulmasını istemiştir. Vali'nin bu telgrafi yine oldukça gecikmeli olarak 2 Temmuz 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne ulaşmıştır.⁴⁴

Henüz bu telgraf Dahiliye Nezareti'ne ulaşmamışken Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 22 Haziran 1914 tarihli yazıyla, Yemen Vilayeti'nin İngiliz Konsolosun emre uymadığı yönündeki açıklamasını ve konsolosa merciinden gerekli ve acil uyarıların yapılması hususundaki talebini iletmış, gereğinin süratle yapılmasını istemiştir.⁴⁵

Bundan sonra Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne 1 Temmuz 1914 tarihli bir cevap yazısı geldi. Buna göre Hudeyde'de açılan İngiliz okulu için İngiliz Sefareti'ne gerekli tebligatta bulunulmuş, bu gibi kurumların açılmasının resmi ruhsat alınmasına bağlı olduğu belirtilmişti. Ayrıca Hıristiyan yapıldığı bildirilen iki çocuk hakkındaki işlemin vahim sonuçlarından bahsedilerek konsolosa gereken talimatın verilmesi de İngiliz Sefareti'nden istenmişti. Hariciye Nezareti, İngiliz Sefareti'nden alınacak cevabın beklenmesinin uygun olacağını Dahiliye Nezareti'ne bildirdi.⁴⁶ Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'nin bu

cevabını Yemen Vilayeti'ne 4 Temmuz 1914 tarihli telgrafla ilettiler ve aynı gün Hariciye Nezareti'ne de Yemen Vilayeti'nden aldığı son haberleri aktardılar.⁴⁷

İbnüsuud Meselesi ve Hicaz Bölgesinde Yaşanan Gelişmeler

İngiliz ajanları Leachman ve Shakespear'la⁴⁸ yaptığı görüşmelerin ardından İngiltere'nin tepkisini çekmeyeceğini anlayan ve büyük ihtimalle onayını da alan İbnüsuud, Balkan Savaşı nedeniyle bölgedeki Osmanlı birliklerinin geri çekilmesini fırsat bilip Nisan 1913 başlarında Ahsa'ya saldırarak işgal etti.⁴⁹

Hariciye Nezareti'nden 18 Mayıs 1913 tarihinde Londra Sefareti'ne çekilen acele telgrafta, İbnüsuud'un Ahsa sancağının merkezi olan El Hufuf kasabasını ele geçirdiği ve çok sayıda bedevinin desteğiyle Katif'e saldırmak üzere olduğu haber verildi. Hariciye Nezareti'ne göre Katif halkı Şafii mezhebinden olduğundan İbnüsuud'un hepsini kılıçtan geçirmesi kesindi. Osmanlı Devleti'nin bir gambotu tamir için Bombay'da bulunmaktaydı. Tamirat bittiği halde İngiliz Hükümeti Balkan Savaşı'nda "tarafsızlık" nedeniyle gambotun Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesine engel olmaktaydı. Oysa Basra'nın savaşla bir ilgisi olmadığı gibi barışta imzalanmak üzereydi. Bu nedenle söz konusu gambotun Katif'e gönderilerek çok sayıda masum insanın hayatının korunması amacıyla Hariciye Nezareti, Londra Sefareti'nden gambotun teslimi için İngiliz Hükümeti nezdinde dostane girişimlerde bulunulmasını istedi.⁵⁰ Bombay'da bulunan ve İngiltere'nin teslim etmediği gambot Marmaris'ti. Söz konusu gambotun ancak Mayıs ayı sonunda Bombay'dan hareket etmesine izin verildiği anlaşılmaktadır.⁵¹

Arabistan'daki gelişmeler Londra'da bulunan İbrahim Hakkı Paşa'ya da aksetmekteydi. Hakkı Paşa'nın 6 Mart 1914 tarihinde Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya çektiği telgraf içeriği bakımından dikkat çekicidir:

"Ebusuud ve Necd sancağı ile olan ilişkilerimizin mevcut durumuna dair tarafıma bir an evvel bilgi verilmesini zatalinizden rica ederim. Ebusuud galiba Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkilerine müdahaleye İngiltere Hükümeti'ni zorlamak amacıyla Umman Arap kabilelerine ve Maskat Hükümeti'ne baskıda bulunmaktadır. Eğer 29 Temmuz tarihli sözleşme⁵² imzalanmamış olsaydı bu müdahale çoktan beri bir emrivaki şeklini alırdı. Onaya yakınlaşmamış bu sözleşme Ebusuud'un emel ve amaçlarına yegane engel teşkil etmektedir. Bununla birlikte Necd sahillerinde nüfuz ve iktidar sahibinin yalnız İngiltere olması, bizim orada artık ne askerimiz ne de memurlarımızın bulunması ve Katif'de mevcut yegane ticari menfaatlerin yalnız İngilizlerle (onların) himayesindekilerin ticari çıkarlarından ibaret olması düşündürücüdür. Necd'in durum ve konumu bir çözüme kavuşturulmayıp böyle sonsuza kadar keşmekeşte kalacak olursa, çıkarlarımızı pek fazla sekteye uğratacağı aşıkardır."⁵³

Hakkı Paşa'nın telgrafı istediği bilgi üzerine Fransızca'dan tercüme edilerek Dahiliye Nezareti'ne havale edildi. Hakkı Paşa'ya iletilmek üzere tercüme metnin altına Dahiliye Nezareti Özel Kalem tarafından 10 Mart 1914 tarihli bir bilgi notu yazıldı:

“Necd şu anda İbnüssuud’un işgal ve idaresi altındadır. Kendisinin geçenlerde Bahreyn ve Kuveyt İngiliz Konsolosları’yla Uceyr’de görüşerek Katif ve Ahsa’ya gelecek İngiliz tüccar ve gemilerinin korunması için konsoloslar tarafından yapılan teklifi kabul ettiği, fakat Katar ve Umman meseleleri hakkında konsoloslara bir söz vermeyip, görüşmesini daha sonraki zamana ertelediği Basra mebusu Talib Bey’e gönderdiği mektuptan anlaşılmıştır. Necd’in geri alınması için yeni Vali ve Kumandan Süleyman Paşa ile gönderilen kuvvet iki üç gün önce Basra’ya ulaştı. Yolculuk masrafı kendisine ait olmak üzere bu kuvvetle veya hükümetin koşullarını kabul etmek şartıyla, barış yoluyla Necd’in geri alınması Talib Bey tarafından taahhüt edilmekte olduğu gibi, bu hizmet hükümetçe Talib Bey’e verilmediği takdirde, Mübarek El Sabah ile Muhammara Hakimi Hazal Han’ın da yardımı girişecekleri Bağdat Valisi Cavid Paşa’nın bildiriminden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu konuda Basra Vilayeti ile yapılmakta olan yazışmaların neticesine göre gerekli kesin kararın kabul edileceği şeklinde cevap yazılması...”⁵⁴

Bu esnada Hakkı Paşa, Said Halim Paşa’ya çektiği 10 Mart 1914 tarihli telgrafla meseleye ilişkin Londra’daki yeni gelişmeleri aktarmıştır:

“Hindistan İdaresi’ne mensup Sir Hirtzel ve Hindistan İdaresi Siyasi Müdürü olup, birkaç güne kadar görev yerine dönecek olan Sir Cox⁵⁵ ile dün büyük bir ciddiyetle görüştim. Hindistan Hükümeti’ne ulaşan bilgiye göre aşağıda belirtilen şartlar altında özerkliğini onaylayacağımız tarafımızdan İbnüssuud’a teklif edilmiş imiş: 1) El Hassa sancağı sahillerine Osmanlı askerleri yerleştirilmesi; 2) Padişah fermanı ile kadı ve hakimler atanması; 3) Yıllık 3000 lira miktarda bir vergi verilmesi; 4) Yabancı hükümetlerle memurları tarafından yapılacak bütün bildirimlerin bir çözüm yolu düşünülme üzere Osmanlı memurlarına iletilmesi; 5) Bütün tüccarlarla yabancı memurların sancaktan çıkarılması; 6) Yabancılar hiçbir demiryolu veya otomobil imtiyazı verilmeyeceğinin taahhüt edilmesi.

Dahiye Nazırımız, Osmanlı Hükümeti’nin İbnüssuud’u Necd Mutasarrıflığı’na atamak suretiyle emrivakii kabul ve onaya karar vermiş olduğunu uygun şekilde İngiltere Sefiri’ne ifade etmiş imiş. İngilizler kısaca kendileri 29 Temmuz tarihli sözleşme ile Necd’i bir Osmanlı toprağı olarak tanımış oldukları için verdikleri karardan vazgeçmek istemediklerini, fakat yeni bir durum oluştuğu için menfaatlerini korumaya mecbur olduklarını beyan etmektedirler.”⁵⁶

Hakkı Paşa telgrafının geri kalan kısmında İngilizlerin sayılan maddelerden son üçüne (4., 5. ve 6. maddeler) itiraz ettiklerini anlatmaktadır. İngilizler, 4. maddeye ilişkin olarak Padişah adına ülkeyi yönetecek olan memur tarafından kendilerine (İngilizlere) ait işlerin yerinde çözülememesini kabul edemeyeceklerini belirtmişlerdi. Gerek bu memurun ve gerekse atanacak diğerinin, hükümet memurlarının Osmanlı vilayetlerinde sahip oldukları yürütme yetkisine tamamiyle sahip olmaları gerektiğini söylemişlerdi. İngiliz tarafı, 5. maddenin mevcut antlaşmaların hükümlerine aykırı olması nedeniyle asla kabul edilmeyeceğini Hakkı Paşa’ya ifade etmişti. Hakkı Paşa, Osmanlı Hükümeti’nin

düşünce ve amaçlarından haberdar olmadığı için resmi şekilde konuya ve görüşmeye girişmediğini, sadece İngilizlerin görüş ve amaçlarının neden ibaret olduğunu anlamaya çalıştığını, özellikle Osmanlı Hükümeti'nin imtiyaz verme yetkisini ve hakkını savunduğunu Said Halim Paşa'ya bildirmiştir. Hakkı Paşa meseleye ilişkin olarak Said Halim Paşa'ya kendi görüşünü ve İngilizlerin Osmanlı Devleti'nden istediklerini şu sözlerle açıklamıştır:

“İşin gerçeği şudur ki beşinci nokta asla savunulabilir olmayıp, ticaret erbabıyla yabancı memurların Necd sahillerine girişlerini yasaklamaya bizim yetkimiz yoktur. Altıncı nokta savunulabiliridir. Dördüncü noktaya gelince, yabancılara ait her gün meydana gelecek olan pek çok iş ve meselenin de sonsuza kadar sürüncemede bırakılması uygun olmayıp, ya mutasarrıfın veya mutasarrıfa kabul ettirilebilirse bir çeşit yabancı işler müdürünün yabancılara ait işlemlerle ilgilenmesi ve antlaşma hükümlerinin (kapitülasyonlar kastedilmektedir) uygulanmasını üstlenmesi mutlaka gerekir. Osmanlı askerlerinin dönüşü hususuna gelince; duruma bakılırsa Şeyh bunu kabul etmemekte ve İngilizler de bir Osmanlı askeri müfrezesinin gönderilmesini Bahreyn arazisi ile sularının tarafsızlığını ihlal etmesinden korkuyor gibi görünmektedir. Bendeniz bu hususu ansızın bir durum yaratmaya elverişli, nazik bir nokta görüyorum. İngilizler bizce reddedilmesi olanaksız olan aşağıda belirtilen dört temel şartı öne sürüyorlar:

- 1) *Necd Hükümeti, Kabileler ve Katar da dahil olmak üzere Basra Körfezi'ndeki Arap emaretlerinin topraklarıyla siyasetine müdahale etmeyecektir.*
- 2) *Yeni hükümet deniz barışına, yani korsanlığın kaldırılmasına ve silahlı sanbuklar tarafından deniz yoluyla yapılan savaşların yasaklanmasına yardım edecektir.*
- 3) *Mutasarrıf silah ticaretinin kaldırılmasına yardım edecektir.*
- 4) *İngiltere tebaasından olan tüccarlar Katif'e serbestçe kabul edilerek, haklarında layık olan muamele yapılacaktır.⁵⁷*

Hakkı Paşa'nın telgrafında bildirdiğine göre, İngilizler (Hirtzel ve Cox) tarafından kendilerine şu sözler söylenmişti:

“Bu şartlar İngiltere için pek mühim ve hayati niteliğe sahiptir. El Hassa'da fiilen mevcut olan yegane hakim ve nüfuz sahibi İbnüssuud'dur. İngiltere Hükümeti bu işin Osmanlı Hükümeti tarafından çözülmesini kendi menfaatlerine pek aykırı olduğu halde sekiz aydan beri beklemiş olduğundan, artık sabredip gecikemez. Bundan dolayı mevcut olan yegane hükümet ile ilişkilere girmeye mecbur olacaktır.”

İngiliz görevliler, ayrıca Bab-ı Ali ile İbnüssuud arasında geçmişte teklif ettikleri aracılık hususunu da tekrarlamışlar ve tehditkâr bir tavır takınmışlardır. Hakkı Paşa, Hirtzel ve Cox ile yaptığı görüşmenin kalanını ve kendi görüşlerini şöyle aktarmaktadır:

“...ve bir gün zoraki tedbirlere kalkışılmadan önce bu aracılığa başvurmamız tavsiye edilmiştir. Söyleşimiz esnasında Dicle kıyıları üzerinde bile egemenlik ve fiili nüfuzumuzun bulunmamasından şikâyet edilerek, Arapların orada gemi içinde

bulunan bir İngiliz'i katlettikleri beyan edilmiştir. Sir Cox, kendisine tarafımdan bazı tebligatta bulunulup bulunulmayacağını anlamak üzere Hindistan'a dönüşünü birkaç gün daha ertelemiştir. İşte bu anlatılanlardan malumunuz olacağı üzere mesele ciddi olduğundan, düşünceme göre şimdiki kararsızlık devam ettiği takdirde Hindistan Hükümeti, İngiltere Hükümeti'ni bize karşı uygunsuz davranmaya yöneltmek için çalışacaktır. Özellikle 29 Temmuz tarihli sözleşme onaylanmadığı gibi daha da onaylanamaz. Hatta onaylansa bile artık Katif'de fiilen hiçbir egemenlik ve nüfuzla sahip olmadığımız için bir takım kuruntulu haklara dayanarak İngiliz çıkarlarının himayesini engellemek bizce zor olacaktır. Dicle'ye ait olan şikayetlere gelince, anılan nehrin sahillerinde yaşayan Arap kabilelerinin genelde isyan durumunda oldukları ne yazık ki bir gerçektir. Bu da Necd veya Kuveyt meselelerinden daha fazla tehlikeli bir şeydir. Fikrime göre bütün bu meselenin Meclis-i Vükela'nın ilk toplantısında gündeme alınması ve alınacak kararlara dayanarak tarafıma gerekli talimatın verilmesi duruma uygun olur."⁵⁸

Hakkı Paşa'nın bu telgrafına cevap Dahiliye Nezareti tarafından 14 Mart 1914 tarihinde Londra'ya gönderildi. Dahiliye Nezareti'nin açıklamasına göre İbnüssuud'a şimdiye kadar devlet tarafından hiçbir teklifte bulunulmamıştı. İbnüssuud bundan birkaç ay önce sabit miktarda vergi vermek⁵⁹ ve emir tanınmak şartıyla itaat edeceğini Basra Valisi aracılığıyla bildirmişti. "Şu sırada askeri hareket yapılarak mesele yaratılmak uygun görünmediğinden" merkezden bir kurmay binbaşısı Necd'e gönderilmişti. Bu binbaşı sahilin tamamıyla eskiden olduğu gibi Osmanlı askerinin işgali altına alınması, El Hufuf ile civarını içine alan Necd sancağı mutasarrıflığına evladına intikal etmek üzere İbnüssuud'un atanması ve sancağın eski durumunun kesinlikle bozulmaması ile görevlendirilmişti. Ancak kendisinden şimdiye kadar hiçbir bilgi gelmemişti. Diğer taraftan Basra mebusu Talib Bey, valinin beraberinde askeri kuvvet ile vardığını görmesi üzerine, Bağdat'tan gönderilmiş olan kurmay binbaşısı Bahaddin Bey'e başvurarak Necd meselesini barış yoluyla ve devletin arzusuna uygun olarak çözeceğini, bu hususta Şeyh Hazal Han ile Mübarek El Sabah'ın da kendisine yardım edeceğini söylemiş ve teklifte bulunmuştu. Şeyh Hazal ve Mübarek El Sabah'ta Talib Bey'i doğrulamış olduklarından, "hiçbir sakıncası olmayan bu girişim hakkında da yeni Basra Valisi'ne talimat verilmişti". Meselenin aşamaları bundan ibaretti. İngilizleri alakadar eden teklifler olmamıştı. Necd sancağının eski haline mümkün mertebe zarar getirilmeyerek meselenin kan dökülmeden çözümüne çalışılmaktaydı. Ne karar alınırsa alınsın Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu antlaşmalara kesinlikle zarar gelmeyecekti. Dahiliye Nezareti'ne göre eğer İngilizlerden bir etki ve fayda düşünülüyorsa, İngiliz yetkililer Osmanlı Hükümeti'ne itaat etmesi için İbnüssuud'a nasihatte bulunmaya teşvik edilmeliydi.⁶⁰

Hakkı Paşa 18 Mart 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Necd'e gönderilmek üzere sekiz yüz kişilik bir kuvvetin Basra'dan yola çıkarıldığına dair İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın haber aldığını yazdı. Gerçekten askeri sevkıyat yapıp yapılmadığının ve meselenin silahla

çözülmesine karar verilip verilmediğinin kendisine bildirilmesini rica ettikten sonra, bu şekilde çözümün Londra'da hoş karşılanmadığını belirtti. Barışçıl çözüm yolu tercih edildiği takdirde, İbnüssuud'a teklif edilen şartların kabul edilmesi için gerekli nasihati verdirmek üzere İngiltere Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunacağını vurguladı ve anılan şartların bir an önce kendisine bildirilmesini istedi.⁶¹

Hakkı Paşa aynı gün (18 Mart 1914) bir telgraf daha çekerek, İbnüssuud'a teklif edilmesini önerdiği şartları bildirdi ve hemen görüşmelerin başlatılmasını istedi. Hakkı Paşa, İngilizlerden arabulucu olmaksızın İbnüssuud'a anlaşmaya yanaşması için tavsiyede bulunmalarını isteyeceğini de belirtti.⁶²

Hakkı Paşa, İngilizler nezdinde gerekli girişimde bulundu ve olumlu karşılandı. Ancak İngilizler Osmanlı Hükümeti'nin hangi koşullarla anlaşma yapmak istediğini bilmek istemişlerdi.⁶³ Diğer taraftan İbnüssuud ile görüşmek üzere Enver Paşa tarafından görevlendirilen Binbaşı Ömer Fevzi Bey'in de İngiliz karşıtı ve Pan-İslamist görüşleri dikkat çekiciydi. Fevzi Bey, Katar'ın İngilizlere verilmesine tamamen karşı çıkmakta, İbnüssuud, Mübarek El Sabah ve Şeyh Hazal ile anlaşarak İngilizlere karşı bütün Müslümanların birlik halinde ortak bir mücadele başlatması gerektiğini savunmaktaydı.⁶⁴

Sadrazam Said Halim Paşa, 21 Mart 1914 tarihli telgrafla hükümetin Necd'e asker göndermesine ilişkin Hakkı Paşa'nın 18 Mart'ta çektiği ilk telgrafa cevap verdi. Said Halim Paşa'nın ifadesine göre Basra'ya gönderilen askeri kuvvet, yine Basra'da oldukça zayıflamış olan hükümetin otoritesini sağlamlaştırmak içindi. Necd meselesini barış yoluyla halletmek düşüncesindeydiler. Daha önce bildirilenin dışında da bir girişim yoktu. Said Halim Paşa, İbnüssuud'un sadece Osmanlı Hükümeti'ne itaat etmesini sağlamak için gereken girişimlerde bulunulmasını da Hakkı Paşa'dan rica etti.⁶⁵

Medayin-i Salih'de bulunan Yüzbaşı Aziz Bey'den 30 Mart 1914 tarihinde Harbiye Nezareti'ne ulaşan telgrafta belirtildiğine göre, İbnüssuud'un talebi üzerine İbnüssabah (Mübarek El Sabah) tarafından 250 deve gönderildiği doğrulanmıştı. Ayrıca Kuveyt İngiliz memurlarından birisinin İbnüssuud'un adamları refakatinde 25 gün önce Kasım'a gelerek Cevf'le Şam arasında, Şam veya Akabe'ye doğru gittiği ve İngiliz memurun dolaştığı bazı yerlerde üzeri İngilizce yazı ile özel olarak üretilmiş demir parçaları gömüldüğü anlaşılmıştı. Yüzbaşı Aziz Bey'e göre İngilizler tarafından ilerde ortaya konulacak bir sınır davasına temel belge olmak düşüncesiyle söz konusu demir parçalarının gömülmesi muhtemeldi. Bu demir parçalarından birisinin elde edilmesi için kendisinin çalıştığını, ancak Suriye ve Basra Vilayetleri tarafından da gereğinin yapılması gerektiğini vurguladı. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Yüzbaşı Aziz Bey'den aldığı bu telgrafi 31 Mayıs 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne iletmıştır.⁶⁶ Dahiliye Nezareti'de 6 Haziran'da Basra ve Suriye Vilayetleri'ne çektiği ortak metinli telgraflarla durumu bildirmiş ve gerekli çalışma ve araştırmaların yapılarak sonuç hakkında bilgi verilmesini istemiştir.⁶⁷

Basra Valisi Süleyman Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne cevap 7 Haziran 1914 tarihli telgrafla verilmiştir. Buna göre Kuveyt ve Necd içerisinden geçerek Suriye'ye doğru bir İngiliz memurun hareket ettiği önceden bilinmekteydi. Kasım, İbnüsuud'a değil İbnürreşid'e aitti. İngiliz memur hem İbnüsuud'dan hem İbnürreşid'den izin alarak geçmişti. Vali, Arabistan yarımadasında yere yazılı demir gömmenin gelecekte İngilizlerle bir sınır meselesi yaratamayacağını vurguladı. Anılan demirlerin bir hatıra veya en fazla İngilizler tarafından tasarlanmış Kuveyt-Akabe güzergahına bir işaret olarak konulduğunu öne sürdü. Necd-Kasım topraklarında Basra ve Suriye Vilayetleri'nin nüfuzu geçerli değildi. Dolayısıyla konulmuş ve konulacak bu gibi işaretlere engel olamadıklarını, hatta haberleri bile olmadığını belirten Vali, merkezin bu bölgedeki etkisi ne kadarsa, bölgeye komşu vilayetlerin de etkisinin aynı olduğunu vurguladı. Yine de mümkün olduğu kadar araştırma yapıp elde edeceği bilgileri sunacağını bildirdi.⁶⁸ Aynı gün Dahiliye Nezareti'ne telgraf çeken Suriye Valisi Arif Bey ise gereken incelemelerin yapılması için anılan demir parçalarının nerelerde gömüldüğünün sorulup bildirilmesini istedi.⁶⁹ Dahiliye Nezareti 9 Haziran'da Suriye Vilayeti'ne cevap olarak Yüzbaşı Aziz Bey'in verdiği istihbaratı ve bu konuda fazla bilgi olmadığını bildirdi.⁷⁰

29 Nisan 1914 tarihinde Bab-ı Ali ve İbnüsuud arasında bir anlaşmaya varılmıştır. İbnüsuud anlaşmanın gizli tutulmasını istemiş, buna gerekçe olarak İngilizlerin ve bazı Arap şeyhlerin kendisinden tam bağımsızlık kazanmadan Osmanlı Devleti ile anlaşmasını istememelerini göstermiştir.⁷¹

¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Sadaret Mektubî Kalemi (MKT.) Mühimme Odası (MHM.) 744/3** (Sana'da 14. Kolordu Kumandanlığı Vekaleti'nden Erkan-ı Harbiye Dairesi'ne gönderilen 18 Şubat 1328 [3 Mart 1913] tarihli telgraf).

² **BOA. A. MKT. MHM. 744/3** (Harbiye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 23 Şubat 1328 [8 Mart 1913] tarihli yazı).

³ **BOA. Hariciye Siyasi (HR. SYS.) 90/27** ve **BOA. A. MKT. MHM. 744/3** (Yemen Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Mart 1329 [15 Mart 1913] tarihli telgrafın sureti). Yemen Vilayeti bu bilgiyi Taiz Mutasarrıflığı'ndan aldığını belirtmiştir.

⁴ **BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 175/48** (5 Mart 1329 [18 Mart 1913] tarihli ve acele ibareli Meclis-i Vükela zabtı) ve **BOA. A. MKT. MHM. 744/3** (Sadareten Harbiye Nezareti'ne gönderilen 6 Mart 1329 [19 Mart 1913] tarihli yazı).

⁵ **BOA. A. MKT. MHM. 744/3** (14. Kolordu Kumandan Vekili Hüseyin Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen 23 Mart 1329 [5 Nisan 1913] tarihli telgraf).

⁶ **BOA. A. MKT. MHM. 744/3** (Harbiye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 27 Mart 1329 [9 Nisan 1913] tarihli yazı).

⁷ **BOA. A. MKT. MHM. 744/3** (Dahiliye Nazırı Adil Bey'in Sadarete gönderdiği 7 Nisan 1329 [20 Nisan 1913] tarihli acele yazı).

⁸ **BOA. HR. SYS. 90/27** (Yemen Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Nisan 1329 [3 Mayıs 1913] tarihli telgrafın sureti).

- ⁹ **BOA. HR. SYS. 90/27** (Yemen Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Nisan 1329 [1 Mayıs 1913] tarihli telgrafın sureti). Bu bilgi Taiz Mutasarıflığı'ndan Yemen Vilayeti'ne ulaşmıştır.
- ¹⁰ **BOA. HR. SYS. 93/13.** Lorimer'in yaptıklarıyla ilgili bilgiler Bağdat ve Basra Vilayetleri'nden gelen telgraflarla Bab-ı Ali'ye ulaşmıştır (Basra Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 11 Mart 1329 [24 Mart 1913], Bağdat'ta 13. Kolordu Kumandanı Şükrü Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne gelen 16 Mart 1329 [29 Mart 1913] ve Bağdat Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 18 Mart 1329 [31 Mart 1913] tarihli telgraflar).
- ¹¹ **BOA. HR. SYS. 93/13.** (Basra Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Mart 1329 [24 Mart 1913] tarihli telgrafın sureti).
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı.
- ¹² **BOA. HR. SYS. 93/13** (Bağdat'ta 13. Kolordu Kumandanı Şükrü Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen 16 Mart 1329 [29 Mart 1913] tarihli yazı).
- ¹³ **BOA. HR. SYS. 93/13** (Bağdat Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Mart 1329 [31 Mart 1913] tarihli yazı).
- ¹⁴ **BOA. HR. SYS. 104/42** (Bağdat Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Mart 1329 [5 Nisan 1913] tarihli telgrafın sureti).
- ¹⁵ İbrahim Hakkı Paşa 1913 yılı Şubat ayı ortalarında Osmanlı Hükümeti'nin olağanüstü temsilcisi sıfatıyla İngiltere ile mevcut sorunları halletmek ve anlaşmaya varmak için Londra'ya gitmişti. Burada çeşitli konularda İngiliz Hükümeti'yle görüşmelere devam etmekteydi. Arşiv belgelerinde kendisinden bahsedilirken çoğunlukla sadece "Hakkı Paşa" ismi kullanıldığından bu çalışmada da genel olarak aynı usul benimsenmiştir.
- ¹⁶ **BOA. A. MKT. MHM. 744/12** (Eski Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 4 Nisan 1913 tarihli yazının sureti). Bayur kaynak göstermeden bu meseleye ilişkin iki belgeyi nakletmiştir, bk. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.II, K.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1991, ss:371-373. Mukataa, Osmanlı'da devlete ait bir arazi veya gelirin kiralanması anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti'nde vergilerin konulması ve tahsilinin belirli bir bedel karşılığında mültezim adı verilen kişilere verilmesi sistemine de "iltizam" denilmekteydi.
- ¹⁷ **BOA. A. MKT. MHM. 744/12** (Hariciye Nazırı Said Halim Paşa tarafından Sadarete gönderilen 28 Mart 1329 [10 Nisan 1913] tarihli gizli yazı).
- ¹⁸ İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Hazine-i Hassa'dan Maliye'ye devredilen emlak.
- ¹⁹ **BOA. A. MKT. MHM. 744/12** (Dahiliye Nazırı Adil Bey tarafından Sadarete gönderilen 3 Nisan 1329 [16 Nisan 1913] tarihli gizli yazı).
- ²⁰ **BOA. A. MKT. MHM. 744/12** (Sadareten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 4 Nisan 1329 [17 Nisan 1913] tarihli gizli yazı).
- ²¹ **BOA. Dahiliye Nezareti (DH.) Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (EUM.) 7. Şube (7.Şb.) 1/58** (İngiltere'nin Hindistan Hükümeti tarafından Simla'dan Bağdat İngiliz Konsolosluğu'na gönderilen 16 Ekim 1914 tarihli telgrafın sureti).
- ²² **BOA. DH. EUM. 7.Şb. 1/58** (Başkumandanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Teşrin-i Evvel 1330 [17 Ekim 1914] tarihli yazı).
- ²³ **BOA. HR. SYS. 108/29** (Basra Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Mart 1329 [29 Mart 1913] tarihli telgraf).
- ²⁴ Belgede yanlışlıkla El Kasım denilmiştir.
- ²⁵

- ²⁶ **BOA. HR. SYS. 108/29** (Basra Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Mart 1329 [1 Nisan 1913] tarihli telgraf). Basra Vilayeti İngilizlerle böyle sıkı ve özel surette görüşmesinin nedenlerinin Şeyh Casim'den sorulacağını belirtmiş ve İngilizlerin bu konudaki hareketlerine karşı alınması gereken tedbirleri Dahiliye Nezareti'ne sormuştur. Bundan sonra muhtemelen Ağustos 1913'te Casim El Sani'nin ölümünün ardından Katar'daki çok zayıflamış Osmanlı egemenliğinin 1914 ortalarına doğru tamamen ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Bk. Zekeriya Kurşun, **Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar 1871-1916**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2005, ss:150-151.
- ²⁷ Yemen Vilayeti'nin Asir sancağında nüfuz sahibi olan ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı sık sık ayaklanan (özellikle Trablusgarp Savaşı esnasında İtalyanlarla işbirliği yapmıştır) ve kontrol altında tutulamayan dini lider. İdris'in faaliyetleri hakkında bk. Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.II, K.I, ss:45-46, C.II, K.III, ss:203-205.
- ²⁸ **BOA. A. MKT. MHM. 744/20** (Yemen Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Nisan 1329 [15 Nisan 1913] tarihli telgraf).
- ²⁹ **BOA. A. MKT. MHM. 744/20** (Dahiliye Nazırı Adil Bey tarafından Sadarete gönderilen 6 Nisan 1329 [19 Nisan 1913] tarihli acele yazı).
- ³⁰ **BOA. A. MKT. MHM. 744/20** (Sadarettin Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Nisan 1329 [20 Nisan 1913] tarihli gizli yazı).
- ³¹ **BOA. DH. İdari Kısım (İD.) 154/12** (Yemen Valisi Nedim Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 9 Kanun-ı Sani 1329 [22 Ocak 1914] tarihli telgraf). Telgrafın Beyrut yoluyla ve 17 gün gibi oldukça gecikmeli sayılacak bir zaman geçtikten sonra, 27 Kanun-ı Sani'de (9 Şubat'ta) Dahiliye Nezareti'ne ulaştığı anlaşılmaktadır.
- ³² **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 28 Kanun-ı Sani 1329 [10 Şubat 1914] tarihli gizli yazı).
- ³³ **BOA. DH. İD. 154/12** (Yemen Valisi Nedim Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 12 Şubat 1329 [25 Şubat 1914] tarihli telgraf).
- ³⁴ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 15 Şubat 1329 [28 Şubat 1914] tarihli yazı).
- ³⁵ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 24 Şubat 1329 [9 Mart 1914] tarihli yazı).
- ³⁶ **BOA. DH. İD. 154/12** (Hariciye Nezareti Müsteşarı tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Mart 1330 [6 Nisan 1914] tarihli yazı). Böylece 10 Şubat 1914 tarihinden beri Hariciye Nezareti'nden yanıt bekleyen Dahiliye Nezareti'ne 55 gün sonra cevap verilmiştir.
- ³⁷ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1330 [7 Nisan 1914] tarihli yazı).
- ³⁸ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nden Yemen Vilayeti'ne çekilen 25 Mart 1330 [7 Nisan 1914] tarihli telgraf).
- ³⁹ **BOA. DH. İD. 154/12** (Yemen Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Mayıs 1330 [30 Mayıs 1914] tarihli yazı).
- ⁴⁰ **BOA. DH. İD. 154/12** (Yemen Valisi Nedim Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 23 Mayıs 1330 [5 Haziran 1914] tarihli telgraf).

- ⁴¹ **BOA. DH. İD. 154/12** (Yemen Valisi Nedim Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 24 Mayıs 1330 [6 Haziran 1914] tarihli telgraf).
- ⁴² **BOA. DH. İD. 154/12** (Yemen Valisi adına Kamil Bey'in Sana'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Mayıs 1330 [10 Haziran 1914] tarihli telgraf).
- ⁴³ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 29 Mayıs 1330 [11 Haziran 1914] tarihli acele yazı).
- ⁴⁴ **BOA. DH. İD. 154/12** (Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gelen 30 Mayıs 1330 [12 Haziran 1914] tarihli telgraf).
- ⁴⁵ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 9 Haziran 1330 [22 Haziran 1914] tarihli acele yazı).
- ⁴⁶ **BOA. DH. İD. 154/12** (Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Haziran 1330 [1 Temmuz 1914] tarihli yazı).
- ⁴⁷ **BOA. DH. İD. 154/12** (Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Haziran 1330 [4 Temmuz 1914] tarihli yazı ve Dahiliye Nezareti'nden Yemen Vilayeti'ne çekilen 21 Haziran 1330 [4 Temmuz 1914] tarihli telgraf). Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kısa bir süre kala İngiliz Sefareti'nden bu cevap muhtemelen gelmemiş, mesele bu aşamada kalmıştır.
- ⁴⁸ Gerard Evelyn Leachman ve William Henry Irvine Shakespeare.
- ⁴⁹ Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1998, ss:200-201. Osmanlı çevrelerinde İngilizlerin müdahalesine sebep olur endişesiyle İbnüsuud'a karşı askeri hareket istemeyenlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbnüsuud Osmanlı Devleti'nin baskısına karşı destek almak için Necd'e bağlı Demmam'ı İngilizlere kiralamaya kalkışmıştır, bk. *ibid*:ss:205-206.
- ⁵⁰ **BOA. HR. SYS. 96/11** (Hariciye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne çekilen 18 Mayıs 1913 tarihli acele telgraf).
- ⁵¹ **BOA. HR. SYS. 96/11** (Basra Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen 16 Mayıs 1329 [29 Mayıs 1913] tarihli telgrafın sureti). Burada Basra Komodoru'nun tahminine göre Bombay'da bulunan Marmaris gambotunun yarın veya öbür gün Bombay'dan gelmesinin umulduğu belirtilmektedir.
- ⁵² İbrahim Hakkı Paşa ve İngiliz Hükümeti'ni temsil eden Dışişleri Bakanı Edward Grey arasında 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan ve içinde "Basra Körfezi ve Civar Araziyi" de ilgilendiren bir sözleşmenin bulunduğu antlaşma kastedilmektedir.
- ⁵³ **BOA. HR. SYS. 114/20** (İbrahim Hakkı Paşa tarafından Said Halim Paşa'ya gönderilen 6 Mart 1914 tarihli telgraf).
- ⁵⁴ **BOA. HR. SYS. 114/20** (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nde Hasan Fehmi Bey tarafından kaleme alınmış 25 Şubat 1329 [10 Mart 1914] tarihli yazı). Bu yazı Hakkı Paşa'nın Said Halim Paşa'ya gönderdiği 6 Mart 1914 tarihli telgraf tercümesinin altındadır. Said Halim Paşa, Hakkı Paşa'ya gönderdiği 11 Mart 1914 tarihli telgrafla Dahiliye Nezareti'nin bu açıklamasını iletmiştir.
- ⁵⁵ Burada adı geçen iki kişi Arthur Hirtzel (1870-1937) ve Percy Zachariah Cox (1864-1937)'tur.
- ⁵⁶ **BOA. HR. SYS. 114/20** (Hakkı Paşa tarafından Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya gönderilen 10 Mart 1914 tarihli telgraf).
- ⁵⁷ *ibid*.
- ⁵⁸ *ibid*.

- ⁵⁹ Metinde “tekelif-i maktua vermek” şeklinde geçmektedir.
- ⁶⁰ **BOA. HR. SYS. 114/20** (Londra’da bulunan Hakkı Paşa’ya gönderilmek üzere Dahiliye Nezareti tarafından kaleme alınan 14 Mart 1914 tarihli yazı).
- ⁶¹ **BOA. HR. SYS. 114/22** (Hakkı Paşa’dan Sadrazam Said Halim Paşa’ya gönderilen 18 Mart 1914 tarihli telgraf).
- ⁶² Kurşun, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti**, ss:207-208.
- ⁶³ *ibid.*: s:214.
- ⁶⁴ Ömer Fevzi Bey’in Harbiye Nezareti’ne gönderdiği 13 Nisan 1914 tarihli çok gizli telgraf için bk. *ibid.*, ss:215-216. Ömer Fevzi Bey eğer İngilizlerin nüfuzundaki adı geçen şeyhlerle yaptığı görüşmelerde bu planını dile getirmişse, İngiltere’nin de haberdar olması ve Osmanlı Devleti’ne karşı daha sert bir tutum alması ihtimal dahilindedir.
- ⁶⁵ **BOA. HR. SYS. 114/22** (Sadrazam Said Halim Paşa’dan Hakkı Paşa’ya gönderilen 21 Mart 1914 tarihli telgraf).
- ⁶⁶ **BOA. DH. Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (KMS.) 2/-2 /1** (Medayin-i Salih’de bulunan Yüzbaşı Aziz Bey’dan Harbiye Nezareti’ne gönderilen 17 Mart 1330 [30 Mart 1914] tarihli telgraf ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği 18 Mayıs 1330 [31 Mayıs 1914] tarihli yazı). Enver Paşa yazısında Yüzbaşı Aziz Bey’in Hail’de olduğunu belirtmektedir.
- ⁶⁷ **BOA. DH. KMS. 2/-2 /1** (Dahiliye Nezareti’nden Suriye ve Basra Vilayetleri’ne gönderilen 24 Mayıs 1330 [6 Haziran 1914] tarihli telgraf metni).
- ⁶⁸ **BOA. DH. KMS. 2/-2 /1** (Basra Valisi Süleyman Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 25 Mayıs 1330 [7 Haziran 1914] tarihli telgraf).
- ⁶⁹ **BOA. DH. KMS. 2/-2 /1** (Suriye Valisi Arif Bey’dan Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 25 Mayıs 1330 [7 Haziran 1914] tarihli telgraf).
- ⁷⁰ **BOA. DH. KMS. 2/-2 /1** (Dahiliye Nezareti’nden Suriye Vilayeti’ne çekilen 27 Mayıs 1330 [9 Haziran 1914] tarihli telgraf).
- ⁷¹ Kurşun, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti**, s:222.

Copyright of Türkoloji Kültürü is the property of International Journal of Turcologia and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.